

Využitie ústnych prameňov v historickom výskume*

NATÁLIA VESELSKÁ

Rozmanité historické pramene zachytávajú rôzny uhol pohľadu na konkrétne udalosti a fenomény. Úradné dokumenty, rozsudky, denná tlač, ego-dokumenty, výpovede pamätníkov atď. v sebe implicitne nesú rôzne perspektívy a ten-ktorý prameň aj viacero perspektív zároveň. Svedectvá pamätníkov a ego-dokumenty (denníky, korešpondencia a iné dokumenty súkromnej proveniencie) tvoria zvláštnu kapitolu medzi historickými prameňmi. Umožňujú uchopiť mnohorakosť a mnohotvárnosť ľudskej skúsenosti, ktorú nájdeme len zriedka v konvenčných archíváliách. Poskytujú tak priestor pre historické zdokumentovanie doteraz nespracovaných tém a otvárajú tak možnosti detailnejšieho a komplexnejšieho poznania minulosti.

Ústne pramene obsahujú údaje, ktoré často nie sú zachytené v iných prameňoch – sú to napr. osobné rekapitulácie, posolstvá, motivácie, komparácie, detaily z každodennosti, opisy atmosféry v spoločnosti a pod. Navyše pri výskume našich dejín sa stretávame s fenoménom dlhoročného tabuizovania a cenzurovania mnohých tém politickou mocou. V našom historicko-politickom priestore preto ústne pramene dopĺňajú informácie a približujú rôzne fenomény, ktoré nemohli byť v ére komunistického režimu písomne zafixované – napr. nesúhlasné postoje a stratégie konania, formy odporu voči režimu, fenomén strachu, denuncianstvo, osudy a skúsenosti politicky perzekvovaných atď.

Aktuálnosť a význam ústnych prameňov zvyšuje aj zmena životného štýlu civilizácie. V mnohých spoločnostiach, i v našej, ustupuje ústna tradícia predávania životných skúseností čoraz viac do úzadia. Tá tradične obsahuje spektrum cenných písomne nefixovaných údajov. Okrem toho zmena komunikácie v kontexte využívania modernej techniky spôsobuje, že mnohé sociálne procesy, fenomény a údaje nie sú už viac v podobe prameňov uchovávané a archivované. Efemérnym charakterom telekomunikačnej techniky a elektronickej pošty (miesto klasických poštových zásielok v podobe pohľadníc a listov) unikajú do stratena.

* Príspevok vznikol v rámci grantového projektu VEGA č. 2/7183/27 *Rodina vo vojne a po vojne: sociálne podhubie radikalizmu a extrémizmu na Slovensku v súvislosti s dvoma svetovými vojnami v 20. storočí.*

V súvislosti s charakterom zachovaných prameňov k poznaniu našej minulosti treba zdôrazniť, že produkcia jestvujúcich prameňov bola výrazne poznačená povahou komunistického režimu. Napríklad niektoré informácie sa v osobných denníkoch a korešpondencii vynechávali alebo sa uvádzali v náznakoch z obavy, že budú nájdené a zhabané tajnou políciou pri domovej prehliadke alebo zabavené pri cenzúre pošty. Písomnosti rôzneho charakteru (nielen osobného), obsahy osobných, resp. rodinných knižníc občanov mohli byť po náleze ŠtB použité ako dôkaz nepriateľského postoja voči režimu. Ego-dokumenty mnohých politicky perzekvovaných sa vôbec nezachovali. Niektorí ich zničili sami, iným ich zhabala ŠtB. Ďalší, vedomí si praktík tajnej polície, si neviedli osobné denníky a nevytvárali iné typy ego-dokumentov. Ojedinele zachované ego-dokumenty obetí perzekúcií majú zväčša pohnutú históriu spojenú s ostrážitosťou a riskovaním ich majiteľov, ktorí ich dôkladne ukrývali. V dôsledku obmedzovanej tvorby ego-dokumentov sa mnohé informácie uchovávali v nehmotnej podobe – v pamäti ľudí. Preto ústne výpovede neraz supľujú ego-dokumenty.

Charakterom komunistického režimu boli okrem spisby súkromnej proveniencie ovplyvnené aj iné dobové dokumenty. Písomnosti úradnej proveniencie sa okrem tabuizovania informácií upravovali v obave z možných postihov alebo z lojálnosti voči politickej moci. Typická bola selekcia informácií v rámci cenzúry, autocenzúry, resp. v kontexte zažívaného úzu preferovania alebo ignorovania určitých údajov. Niektoré informácie sa neuvádzali, iné sa preexponovane zdôrazňovali (napr. v životopisoch triedny pôvod a pod.). Oficiálne dokumenty – napr. úradné písomnosti, rozsudky politických väzňov, masmediálne správy atď. – boli režimisticky formulované a používali symbolický jazyk, za ktorým sa skrývali špecifické reálie. Napr. v úradnom dokumente z 28. mája 1974 s názvom *Vrátenie žiadosti o ašpirantúru*, dekanát fakulty uvádzal:

„Vaša žiadosť o prijatie na ašpirantúru pre školský rok 1974/75 nebola po prerokovaní s orgánmi fakulty akceptovaná pre slabú spoločenskú angažovanosť, čím nesplňujete podmienky pre prijatie podľa Vyhlášky č. 199/1964 § 8 bod 1, o požiadavkách kladených na pracovníkov vysokých škôl a vedecko-výskumných pracovísk vytýčených uznesením ÚV KSČ o kádrovej práci.“

Za „slabou spoločenskou angažovanosťou“ sa ukrývalo náboženské presvedčenie respondenta. Symbolický jazyk umožňoval zahmlené vyjadrovanie niektorých skutočností. Za formuláciami sa skrývali skutočné dôvody, ktoré boli zväčša zainteresovaným zrejmé. Pre nezainteresovaných vytváral symbolický jazyk dojem legálnosti a adekvátnosti.

Typickým režimistickým dobovým dokumentom sú rozsudky politických väzňov, ktoré sú presýtené propagandistickými formuláciami a symbolickým jazykom. Pri kritike takýchto prameňov často slúžia na objasnenie niektorých faktov práve ústne pramene. Pamätníci nám

v konfrontácii s dokumentom umožňujú získať ucelenejší pohľad nielen na prax vytvárania týchto písomností, ale osvetľujú aj konkrétne reálie z minulosti.

Pri použití ústnych prameňov vo výskume však niektorí autori nezohľadňujú všetky ich špecifiká, čo opodstatnene vzbudzuje kritiku. Zjednodušené a ploché aplikovanie ich degraduje na slabý článok výskumu.

Za ústne pramene považujem naratívne retrospektívne tematizovanie a interpretácie udalostí, fenoménov a procesov z minulosti, ktoré sa vyskytuje spolu so súčasnou perspektívou pamätníka na minulosť. Ústne pramene obsahujú aj interpretácie súčasných udalostí, fenoménov a procesov a mnohé iné roviny údajov, ktoré musia byť podrobené analýze.

„Minulé veci sú teraz. Áno, ústne tradície sú dokumenty *súčasnosti*, pretože sú vypovedané v súčasnosti. Ale tiež obsahujú správu z minulosti, takže sú zároveň vyjadreniami *minulosti*. Sú reprezentáciou minulosti v súčasnosti. Nemožno v nich poprieť ani minulosť ani prítomnosť. Prisudzovať ich celý zmysel miznúcej prítomnosti, ako to robia niektorí sociológovia, je znehodnotenie tradície; je to redukcionistické. Ignorovať vplyv súčasnosti ako to robia niektorí historici, je rovnako redukcionistické. Tradície musia byť vždy chápané ako reflexia oboch: minulosti a súčasnosti v jednom dychu.“¹

Ústne pramene majú rozmanitú podobu. Môžu mať napr. formu životopisných rozprávání, pričom môže ísť o tzv. celkové biografie alebo časti biografíí; alebo majú charakter tematicky orientovaných výpovedí ku konkrétnym skúmaným témam – udalostiam, fenoménom, procesom atď. – z minulosti.

Pre ústne pramene je príznačné, že sprostredkovávajú historické udalosti a zároveň osobnú skúsenosť jednotlivcov, obe vzájomne prepojené. Preto možno hovoriť o ich tzv. skúsenostno-historickej dimenzii.² Táto dimenzia je obsiahnutá aj v iných prameňoch, najmä v ego-dokumentoch. Ústne pramene teda poskytujú pohľad na konkrétne osudy jednotlivcov (spojené s informáciami absentujúcimi v klasických archiváliách) a približujú aj širšie spoločenské, resp. historické fenomény a udalosti. Pohľad, hodnotenie a interpretácie širších spoločenských javov sú prirodzene uskutočnené z perspektívy konkrétneho jednotlivca, ktorá je individuálna, subjektívna, zaznamenaná s časovým posunom oproti reflektovanej dobe. Napriek tomu údaje a perspektíva tohto charakteru nie sú zanedbateľné. Okrem toho ústne výpovede obsahujú reflexie, tradíciu, hodnotový svet jednotlivcov a mnohé iné druhy údajov, ktoré odhaľuje analýza.

¹ VANSINA, Jan. *Oral tradition as history*. London: James Currey, 1985, s. xii. Hoci J. Vansina napísal tieto slová už roku 1985, oba krajné prípady redukcionizmu boli a sú rozvíjané naďalej.

² Skúsenostno-historickú dimenziu možno odlíšiť od udalostno-historickej dimenzie, ktorá je príznačná napr. pre úradné a oficiálne dokumenty a je centrom záujmu politických dejín.

Jestvuje bezpochyby nebezpečenstvo, že použitie ústnych prameňov samostatne môže podporiť ilúziu minulosti, v ktorej je opomenutý dobový politický diskurz a neviditeľné tlaky politických, ekonomických a štrukturálnych zmien. Tie často nebývajú explicitne formulované, ale materiál ich implicitne obsahuje. Preto je dôležité pri výskume umiestniť individuálnu spomienku do širšieho kontextu, čo pomôže k jej pochopeniu. Na druhej strane výpovede viacerých, resp. mnohých jednotlivcov môžu pomôcť k porozumeniu ako je širší kontext konštituovaný.³

V procese spracovania a využitia ústnych prameňov je vždy dôležitá okrem osoby výskumníka aj osoba respondenta, čo predstavuje vážny metodologický problém, ktorému momentálne venujem len zopár poznámok.

Respondent môže byť buď predmetom alebo prameňom výskumu. Niekedy je predmetom záujmu výskumníka samotný respondent – jeho život, prípadne vybrané problémy a etapy zo života. Inokedy bádateľ skúma historickú udalosť alebo fenomén, pričom využíva aj ústne svedectvá pamätníkov, ktorí sa tak stávajú súčasťou prameňa výskumu. Vtedy ešte viac ako v prvom prípade rezonujú dôležité metodologické problémy a otázky, ktoré je potrebné v rámci výskumu riešiť.

Pri kritike ústneho prameňa je okrem iného nevyhnutné skúmať a zistiť vzťah narátora k referovaným udalostiam, fenoménom a problémom. V tejto súvislosti môžeme rozlíšiť niekoľko rovín.

1. V prvej rovine ide o skutky a udalosti, v ktorých bol referujúci osobne zainteresovaný. To znamená, že pamätník osobne zažil dianie a bol v ňom aktívne alebo pasívne zúčastnený.
2. Iným prípadom sú udalosti, ktoré narátor síce sledoval a pozoroval ako očitý svedok, ale nebol v nich osobne zainteresovaný a bytostne nejakým spôsobom s nimi spojený.
3. Tretiu rovinu predstavujú udalosti, o ktorých pamätník kedysi v minulosti počul rozprávať iných ľudí. Nepoznal ich však z vlastnej skúsenosti, zážitku alebo vlastného pozorovania.
4. Napokon obsahujú ústne výpovede tiež udalosti, ktoré sa dozvedel pamätník až dodatočne – s časovým odstupom prostredníctvom tretej osoby alebo prostredníctvom neskoršieho čítania, resp. médií. Pochopiteľne obrovský vplyv na formovanie spomienok majú aj masovokomunikačné prostriedky a v nich rôzne správy, dokumentárne filmy, výpovede iných očitých svedkov atď.

Rozličné roviny vzťahu k referovaným a opisovaným udalostiam, skutkom a ich súvislostiam

³ Porovnaj THOMPSON, Paul. The voice of the past. Oral history. Oxford: Oxford University Press, 2000, s. 298.

sú dôležité z hľadiska spracovania ústnej výpovede, nakoľko sú spojené s rôznymi perspektívami na konkrétne udalosti. Do analýzy textov je potrebné zahrnúť tieto skutočnosti, hoci pochopiteľne nie vždy sa nám podarí zistiť, o ktorý z uvedených druhov správ ide. Jednotlivé segmenty ústnej výpovede sú často tak skomprimované alebo navrstvené, že je to prakticky nemožné. Na druhej strane niekedy nám pomôže sám pamätník, ak si spomenie, odkiaľ konkrétnu informáciu čerpal, akým spôsobom sa dostala do rezervoára jeho spomienok a vedomostí. Identifikovanie uvedených vzťahov k referovaným udalostiam môže pomôcť vypátrať vplyv kolektívnych tradícií, významov, postojov, a názorov na rozprávané. Môže nám poodhaliť motívy výberu informácií, „hodnotový svet“ respondenta, rôzne vplyvy a dôvody, prečo narátor rozpráva to, čo rozpráva.

Ak ústne pramene de facto povyšujú skúsenostno-historickú dimenziu za prameň výskumu, stretávame sa so závažným problémom aplikovania rigoróznejšej vedeckej metódy, ktorá sa zaoberá ich zberom, metodikou vedeckej analýzy až po ich interpretáciu.

Za takúto považujem *oral history metódu*, ktorú aplikujem a definujem ako samostatnú vedeckú metódu pozostávajúcu zo (1) zberu výpovedí pomocou interview, (2) vytvorenia ústneho prameňa (nahrávka, prepis výpovedí, protokol), (3) následnej analýzy (kritiky prameňa) a napokon (4) interpretácie ústneho prameňa.⁴

Všetky vymenované etapy metódy sú rovnako dôležité, pričom každá je špecifická iným spôsobom. Zároveň každá etapa má vplyv na nasledujúcu a podstatným spôsobom ovplyvňuje výsledný „výstup“ výskumu. Avšak princeps inter pares je tretia etapa – analýza. Táto kumuluje vo svojom procese špecifiká a výsledky predchádzajúcich etáp (zber a vytvorenie prameňa) a zároveň predznamenáva záverečnú etapu (interpretáciu). Spôsob jej vykonania má zásadný vplyv na výsledok výskumu. Finálnym produktom je po analýze nasledujúca interpretácia.

V kontexte metódy *oral history* možno ešte špecifickejšie definovať ústny prameň. Audionahrávka alebo videonahrávka, transkripcia a protokol vytvárajú v súhrne to, čo je chápané pod ústnym historickým prameňom. Aj v tomto smere sa odlišuje tento typ prameňa práve vo svojej forme od archiválií, ktoré historici zvyčajne spracovávajú a interpretujú. Pri analýze je nevyhnutné zohľadniť všetky tri komponenty.⁵

Oral history metóda sa vyznačuje mnohými špecifikami, z ktorých niektoré stručne načrtnem.

⁴ Na margo tohto vymedzenia zdôrazním, že sa nevyhýbam používaniu pojmu *oral history* v doslovom preklade ako ústna história (výpoveď, text). Je však potrebné poznať aj rámec zaznamenania a spôsob analýzy a spracovania – metódu.

⁵ Obzvlášť v prípade archivovania (vytvárania archívu naratívnych textov), spoločných projektov a výskumných tímov je nevyhnutné, aby bol známy rámec vzniku rozhovoru a dôležité sú všetky tri komponenty. Ak jestvuje ambícia interpretovať a analyzovať rozhovor viacerými bádateľmi, ktorí sa nezúčastnili na priebehu interview, je nutné, aby vykonávateľ rozhovoru vyhotovil presný prepis interview a detailný protokol.

Dôležitá je situácia vzniku ústneho prameňa. Okrem priebehu interview, je významný aj vklad a zásahy výskumníka, proces prepisu nahrávok, adresáti výpovede a mienené poslanstvo respondenta, spontánnosť vypovedaného. V rámci analýzy, resp. kritiky ústneho prameňa je potrebné zvážiť aj fenomén tzv. štylizácie, ktorý úzko súvisí s premenlivosťou v rozprávaní, so sebadefinovaním respondenta, s možnými posunmi v reflexii a hodnotení, autocenzúrou a tiež s aktualizáciou. Tieto fenomény súvisia okrem iného s časovým odstupom a procesmi spojenými s ľudskou pamäťou (spomínanie, zabúdanie), ktoré musia byť pri spracovaní ústneho prameňa zohľadnené. Kritika prameňa sa zaoberá aj s obsiahlou problematikou subjektivity a objektivity, ktorá vo všeobecnosti predstavuje odveký problém spoločenských vied. Súčasťou kritiky prameňa sú aj ďalšie tu nespomenuté špecifiká. V rámci interpretácie ústneho prameňa sme konfrontovaní aj s problematikou objektivizácie a zovšeobecnenia získaných údajov.

V súvislosti s ústnymi prameňmi a metódou oral history je potrebné zdôrazniť závažný fakt – etiku výskumníka. Hoci ide o širokú a dôležitú tému, uvediem len zopár poznámok. Pochopiteľne etika výskumu musí platiť vždy, o to viac však v prípade tejto metódy, ktorá je spojená s konkrétnym žijúcim človekom. Predstavuje kľúčový faktor, nakoľko zo strany narátora často dochádza k zvereniu intímnych informácií konkrétnemu bádateľovi a túto skutočnosť nehodno podceňovať. Pri interview sa medzi interviewovaným a interviewujúcim vytvára špecifický vzťah, reflektujúci neraz výraznú a podstatnú mieru dôvery. Etika predstavuje v kvalitatívnom výskume morálny imperatív. Týka sa aj citovania identifikačných údajov (nacionálií) a ich ochrany, autorizácie, autorských práv, právnej ochrany atď.

Metóda oral history je jedným z možných prístupov výskumu dejín a vo viacerých ohľadoch zohráva nezastupiteľnú úlohu. Mnohé fenomény z minulosti, ktoré nám pomáha získať a analyzovať, by sme nikdy nepoznali. Iné fenomény, známe zo štandardných archívnych prameňov, osvetľuje, doplňuje a špecifikuje. Nie náhodou sa ústne pramene dostávajú čoraz viac do popredia výskumu najnovších dejín. A to nielen v súvislosti s dopĺňaním poznatkov o tabuizovaných a cenzurovaných témach, ale aj v kontexte obrátenia pozornosti na nové oblasti dejín – sociálne fenomény a procesy, každodennosť atď. Neustále však ostáva aktuálna výzva na rigorózne metodické a metodologické postupy kritiky, interpretácie a využitia ústnych prameňov.

Mgr. Natália Veselská PhD. pracuje v Oddelení najnovších dejín Historického ústavu SAV. Zaoberá sa sociálnymi dejinami a sociálnym správaním obyvateľstva v období komunistického režimu. Vo svojom výskume využíva okrem iného i metódu oral history a biografickú metódu.

Bližšie: http://www.history.sav.sk/cv/veselska_natalia.pdf